

СЛОВО ДО УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА

У переддень повномасштабної агресії Росії проти України багато хто на Заході порівнював кризу у відносинах між Вашингтоном та Москвою з Карибською, або точніше, Кубинською ракетною кризою 1962 року. Переважно йшлося про те, що коли Америка могла так гостро реагувати на присутність Радянського Союзу на Кубі 1962 року, то чому Росія не може реагувати так само на присутність США та НАТО біля своїх кордонів тепер.

Моя відповідь на ці закиди була однакова: покажіть американські балістичні й тактичні ядерні ракети або багатотисячний військовий контингент в Україні — і тоді зможемо порівнювати. Звісно, нічого такого в Україні не було. Порівняння явно шкутильгало, але воно було актуальне в іншій площині.

Російська агресія в Україні 2022 року стала найнебезпечнішою точкою у відносинах між Вашингтоном та Москвою з жовтня 1962 року. Уперше з часів холодної війни Москва оголосила про підвищений рівень готовності своїх ядерних сил, а американський президент публічно пригрозив найсерйознішими наслідками в разі застосування ядерної зброї в Україні або поза її межами. Війна в Україні наблизилася до межі ядерного конфлікту навіть раніше, з першого дня вторгнення, коли російські війська захопили Чорнобильську, а згодом і Запорізьку атомні електростанції, створивши надзвичайно високі ризики нової ядерної катастрофи.

Україна, здивувавши світ рівнем та ефективністю спротиву одній із найбільших армій світу, тепер опинилася в центрі двох ядерних криз — пов'язаної з ядерною енергетикою та із загрозою застосування ядерної зброї. Тут більше відмінностей, ніж подібностей, із Кубинською ракетною кризою, але помітні й деякі спільні риси. У 1962 році Україна та українці відіграли важливу роль в історії згаданого міжнародного конфлікту. Усі до одної балістичні ракети, які радянське керівництво доправило

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

на Кубу, були виготовлені на Південному машинобудівному заводі у Дніпропетровську (тепер Дніпро) і зняті з позицій у Східній Україні. Більшість військ, ракет, зброї та обладнання відправили на Кубу через українські чорноморські порти, а чимало українців були у складі тамтешнього радянського контингенту.

Для українського читача ця частина історії Кубинської ракетної кризи залишається майже невідомою, хоча українські архіви зберегли чимало документів про колись секретну радянську операцію на Кубі. Не менш важливим, ніж українська тематика в історії кризи, є те, як ухвалювали рішення про кубинську операцію в Москві і як Сполучені Штати Америки відповіли на виклик Радянського Союзу. У світі немало змінилося за останні 60 років, однак спосіб думання й дії керівників Кремля та методи ухвалення ключових зовнішньополітичних рішень у Вашингтоні багато в чому лишилися незмінними. Сподіваюся, ця книжка допоможе читачам не тільки довідатися про одну з найважливіших зовнішньополітичних криз ХХ століття, але й краще розібратися в колізіях зовнішньої політики в умовах сьогоденної російської агресії.

Хотів би скористатися нагодою, щоб висловити слова найщирішої вдячності Світлані Мозговій, Романові Клочку та всім редакторам і працівникам «Клубу Сімейного Дозвілля», причетним до видання цієї книжки в умовах війни та особистої загрози їхньому життю й життю їхніх близьких. Харків, де більшість із них живе та працює, став одним із символів незламності українського опору, і ця книжка — ще один доказ сили духу харків'ян та їхньої упевненості в кінцевій перемозі. Присвячую це видання саме їм.

Сергій Плохій

10 червня 2022 року

ПЕРЕДМОВА

«Балістична ракетна загроза наближається до Гаваїв. Негайно шукайте укриття. Це не навчання», — йшлося в текстовому повідомленні, яке отримали десятки тисяч мешканців Гаваїв уранці 13 січня 2018 року. «Перше, що я інстинктивно зробив, — вистрибнув із ліжка й спробував дізнатися, що відбувається», — згадував Люк Клементс, 21-річний другокурсник коледжу та футболіст у Гавайському університеті в Маноа. Класна кімната в підвальному приміщенні, де Клементс знайшов тимчасовий прихисток, швидко заповнилася людьми. Одні кричали, вимагаючи зачинити двері. «Хвилин із десять жодних правил не було. Усі намагалися вижити, — згадував Клементс. — Це був тихий хаос».

Повідомлення виявилось хибною тривоگوю. Як сказали пізніше чиновники, хтось натиснув «не на ту кнопку». Насправді все було складніше. Службовцем, який припустився помилки, був ветеран агентства з надзвичайних ситуацій із 10-річним досвідом, і йому довелося натиснути не одну, а дві кнопки, щоб активувати тривогу, яка спровокувала паніку в усьому штаті. Сповідання про ракетний напад, що відправило Клементса, його однокурсників та чимало гавайців на пошуки укриття і, зрештою, змусило ховатися в підвалах будинків, виникло не на порожньому місці. Влада Гаваїв почала перевіряти сирени у грудні 2017 року вперше за три десятиліття; до цього їх тестували ще 1987 року³.

У 2017 році 34-річний очільник Північної Кореї Кім Чен Ин кинув виклик Сполученим Штатам і міжнародній спільноті, вибравши для запуску міжконтинентальної балістичної ракети, здатної дістатися Аляски, 4 липня — День незалежності США. Пізніше того року він оголосив свою країну «повноправною ядерною державою», чії ракети можуть влучати в цілі в усьому світі. У жовтні 2017 року, коли північнокорейські ЗМІ повідомили [Купити книгу на сайті Kliba.biz.ua](#) >>> Дональд Трамп

відповів погрозою «повністю знищити Північну Корею». Він заявив, що «Рокетмен [Кім Чен Ин] здійснює місію-самогубство для себе та свого режиму». Кім огризнувся, назвавши Трампа «божевільним старим»⁴.

Сполучені Штати опинилися в найгіршій ядерній кризі від кінця холодної війни, і історія вмить стала сьогоденням. Найближча паралель, що спадала на думку багатьом, — Карибська криза 1962 року. У серпні 2017 року двоє впливових коментаторів, один — республіканець, майбутній радник президента Трампа з питань національної безпеки Джон Болтон, а інший — демократ, колишній очільник адміністрації Білого дому за президента Клінтона, а також директор ЦРУ та міністр оборони за президента Обами Леон Панетта, в унісон припускали, що протистояння між США та Північною Кореєю через ядерну й ракетну програму Кім Чен Ина було найгіршою ядерною кризою, що вразила світ від часів протистояння навколо Куби. У лютому 2019 року в бійку вліз Володимир Путін, який заявив, що готовий до ракетної кризи кубинського типу, і пригрозив Сполученим Штатам надзвуковими ракетами, встановленими на кораблях і підводних човнах біля американського узбережжя. Ту саму заяву Путін повторив у лютому 2020 року. За місяць до того, у січні, після вбивства американцями іранського архітектора підпільної війни Касема Сулеймані та оголошення Тегерана про повний вихід Ірану з ядерної угоди, американські ЗМІ порівняли ядерну авантюру президента Трампа з діями президента Кеннеді під час Карибської кризи⁵.

Повернення ядерної зброї в центр міжнародної політики неминуче відродило спогади щодо протистояння навколо Куби. Чи можемо ми запобігти новій ядерній кризі або принаймні розв'язати її без ядерної війни, переглянувши історію Карибської кризи? У цій книжці я доводжу, що з досвіду тих, хто створив і потім урегулював кризу, справді можна багато чого повчитися. Маємо й додаткову причину переглянути ту історію. Світ сповзає в нові ядерні перегони, що були типовою рисою 1950-х і початку 1960-х років, тож важливо дати новому поколінню знання про драматичні події тієї доби, щоб допомогти всім нам розібратися з невизначеностями сьогоднішнього світу.

Комплекс літератури про історію Карибської кризи справді величезний, але, як покажу нижче, є серйозні прогалини і у висвітленні кризи, і у сприйнятті її як міжнародної, а не суто американської події. Ретельно аналізувати кризу почали в 1960-х роках із книжки Роберта Кеннеді

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

«Тринадцять днів: спогад про Карибську кризу» (*Thirteen Days: A Memoir of the Cuban Missile Crisis*). Вона й сьогодні дуже популярна серед читачів. Однак поява в загальному доступі плівок із дискусіями Виконкому Ради національної безпеки (*ExCom*), які таємно записав президент Кеннеді і які стали приступні його братові, спростувала багато вкорінених «істин» щодо ухвалення рішень. Дальші дослідження показали, що розповідь Роберта Кеннеді часто була своєкорислива й неточна щодо ролі, яку відіграли в кризі його запеклі супротивники, зокрема державний секретар Дін Раск і тодішній віцепрезидент Ліндон Джонсон⁶.

Від 1971 року, коли була опублікована книжка Роберта Кеннеді, історики, політологи й журналісти неабияк просунулися вперед. Класична праця гарвардського політолога Грема Еллісона (до якого пізніше долучився Філіп Зеліков) про ухвалення рішень під час кризи стала книжкою, яку обов'язково мають прочитати дослідники міжнародних відносин у всьому світі. Робота, яку виконали в 1990-х роках американський історик Тімоті Нафталі та його російський колега Олександр Фурсенко, суттєво допомогла зрозуміти, як ухвалювали рішення в Москві, тоді як чудове журналістське розслідування Майкла Доббса подало багатогранну історію кризи, що охопила десятки, як не сотні тисяч людей у трьох країнах-супротивницях. Кубинська сторона історії, довго неприступна, стала відома в останні десятиліття завдяки англійським перекладам праць кубинських істориків⁷.

Однак незалежно від того, скільки наукових і популярних досліджень про Карибську кризу написано й опубліковано в останні роки та десятиліття, у них домінує той самий наратив: Джон Кеннеді виявив характер і, приймаючи рішення з допомогою найближчих радників, зміг висунути правильні припущення й дійти правильних висновків щодо намірів та можливостей радянської сторони, урегулювавши кризу. Я піддаю цей традиційний наратив сумніву, узявшись за реконструкцію й аналіз Карибської кризи в такий спосіб, який зрідка застосовували раніше. Замість того щоб виявити в кризі моменти, коли ключові постаті та пересічні учасники правильно розуміли ситуацію, і визначити, як вони досягли цих правильних рішень, я розглядаю численні ситуації, у яких згадані особи припускалися помилок та поводитися неправильно.

Джон Кеннеді добре усвідомлював імовірність того, що можна почати війну, хибно зрозумівши супротивника. Він був вражений історією «випадкового» початку Першої світової війни, про який розказала Барбара Такман у книжці «Серпневі гармати» (*The Guns of August*), що вийшла друком

навесні 1962 року й здобула Пулітцерівську премію. Кеннеді не лише роздав примірники цієї праці близьким соратникам, але й розіслав її американським військовим командирам у всьому світі. Однак історію згаданої кризи, на мою думку, цілком можна підсумувати назвою іншої книжки Такман — «Марш безумства». Як покажу в цій книжці, і Кеннеді, і Хрущов крокували від помилки до помилки. Їх спричинила низка чинників — від ідеологічної зарозумілості й нехтування політичними програмами до неправильного тлумачення геостратегічних цілей та намірів іншої сторони, помилкових оцінок, які часто можна пояснити браком перевіреної розвідувальної інформації й культурними непорозуміннями⁸.

Кеннеді було складно зрозуміти мотиви Хрущова, до того ж американського президента паралізувала тривога щодо можливої ядерної кризи через Берлін. Він запропонував завдати авіаційного удару по ядерних ракетах на Кубі, не знаючи ані кількості радянських військ на острові, ані їхнього потенціалу. Хрущов, який не очікував від Кеннеді такої рішучої реакції, спочатку запанікував, а потім мав проблему з тим, щоб донести до Кеннеді бажання якомога швидше врегулювати кризу. Радянський лідер втратив ініціативу і зрештою передав контроль над своїми військами на Кубі Фіделеві Кастро, який сам був схильний до паніки й готовий був застосувати ядерну зброю⁹.

Вивчаючи джерела, зокрема нещодавно розсекречені справи КДБ, щодо помилок, яких припустилися Кеннеді, Хрущов та їхні радники й підлеглі, я ставив собі запитання: що ж відвернуло ядерну війну? Чимало (можна сказати, що забагато) залежало від рішень лідерів, які так відрізнялися за походженням, політичною кар'єрою, ідеологічними поглядами й стилями керівництва. А втім, як показую в цій книжці, вони мали одну спільну рису, яка виявилася вирішальною: страх ядерної війни. Криза не переросла в справжню війну, бо і Кеннеді, і Хрущов боялися ядерної зброї й жахалися самої думки про її застосування.

Кеннеді, який хотів ударити по радянських ракетах на Кубі, вдався до блокади, коли зрозумів, що ракети готові до бою. Хрущов, який спочатку хотів відвернути можливий напад США на Кубу, застосувавши ядерні ракети, наказав кораблям повернутися, дізнавшись про блокаду, і вивіз радянські ракети з острова, коли американські бомбардувальники, оснащені ядерною зброєю, були приведені в стан підвищеної боєготовності. Двоє лідерів швидко пішли на компроміс щодо американських ракет

у Туреччині, коли зрозуміли, що втрачають контроль над військами на землі й у повітрі; це наочно продемонструвало збиття американського літака U-2 радянськими військами над Кубою без дозволу з Москви. Пізніше Хрущов прибрав з острова навіть невиявлену ядерну зброю, щоб уникнути нової кризи і — в перспективі — війни.

Кеннеді, Хрущов та покоління тогочасних світових лідерів і громадян їхніх країн виросло в тіні атомного бомбардування Хіросіми й Нагасакі, а також приголомшливої руйнівної сили, продемонстрованої випробуваннями водневих бомб — американської в «Касл Bravo» 1954 року й радянської Цар-Бомби 1961-го. Це покоління добре усвідомлювало, яких руйнувань можуть завдати атомні та особливо водневі бомби їхнім країнам і людству загалом. Кожен поважний крок двох лідерів, описаний у цій книжці, був продиктований страхом використати ядерну зброю. Немає сумнівів, що сьогодні світові лідери готові ставитися до ядерної зброї та ядерної війни ще безцеремонніше, ніж Кеннеді та Хрущов 1962 року.

Другого серпня 2019 року світ вступив у нову й небезпечну добу. Того дня найсильніші ядерні держави планети, Сполучені Штати Америки та Росія, маючи разом приблизно 30 тисяч боєголовок, оголосили про вихід із Договору про ліквідацію ракет середньої й малої дальності, що його підписали Рональд Рейган і Михайло Горбачов 1987 року. Це була остання угода про контроль озброєнь часів холодної війни, яка ще лишалася чинною. Тепер ми офіційно на старті неконтрольованих ядерних перегонів. Які наслідки це може мати, стало ясно 8 серпня — менш ніж за тиждень після того, як від угоди Рейгана — Горбачова відмовилися. У Баренцевому морі, згідно з повідомленнями преси, вибухнув реактор російської ядерної крилатої ракети під кодовою назвою *Skyfall*, убивши п'ятьох російських науковців та офіцерів флоту, а також забруднивши атмосферу й води в Архангельській області Росії. Кінцевою ціллю *Skyfall*, як продемонстрував президент Путін у публічному відео за рік до того, були Сполучені Штати¹⁰.

Деякі автори називають те, що сьогодні спостерігаємо, приходом «другої ядерної доби». Однак тепер ми живемо в значно небезпечнішому й більш непередбачуваному світі, ніж за часів холодної війни, бо більше держав готові погрожувати противнику ядерною зброєю, а страх перед нею, який панував у перші десятиліття холодної війни, суттєво зменшився. Ми не вивчили уроків минулого. Щоб вижити в нинішній ядерній добі, маємо пройти їх заново¹¹.

ПРОЛОГ

Роберт Макнамара не повірив власним вухам. За словами очевидця, Макнамарі «довелося триматись за стіл, щоб встояти» після того, як він зрозумів почуте. Це сталося 9 січня 1992 року, і 75-річний Макнамара, міністр оборони за часів Джона Ф. Кеннеді й Ліндона Б. Джонсона, перебував у Гавані на конференції, присвяченій історії Карибської кризи, як головний учасник.

На заході були присутні Фідель Кастро та інші ключові учасники тих подій із США, Куби й Радянського Союзу, який нещодавно перестав існувати. На трибуні стояв генерал Анатолій Грибков — колишній начальник штабу Об'єднаних збройних сил країн-учасниць Варшавського договору, а до того один із головних планувальників розгортання радянських військ на Кубі 1962 року. Саме його прозаїчна ремарка про те, що влітку й восени 1962 року СРСР вдалося розмістити на острові 43 тисяч вояків, і шокувала Макнамару. Макнамара та його військові фахівці були впевнені, що на Кубі не може перебувати більш ніж 10 тисяч радянських вояків. Це була кількість, на основі якої вони ухвалили рішення про те, чи варто завдати удару по радянських позиціях і захопити острів.

Однак це було тільки перше приголомшливе відкриття. Грибков також заявив, що, крім величезної концентрації військ, протиповітряного озброєння, бомбардувальників і ракет середньої дальності, здатних дістати США ядерними боеголовками, радянці мали на острові тактичну ядерну зброю, про яку американці нічого не знали. Це були шість пускових установок «Луна» (американська класифікація *Frog*) з 9 ракетами та ядерними боеголовками. Це ракети малої дальності, що не досягали Флориди, але їх можна було використати проти американських військ вторгнення з руйнівними наслідками. Кожна ядерна боеголовка мала силу вибуху від 6 до 12 кілотонн у тротиловому еквіваленті, тобто лише трохи менше, ніж

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

15-кілотонна бомба, скинута в серпні 1945 року на Хіросіму. Додатково до всього, як дізнався Макнамара, на певному етапі кризи рішення про те, чи застосовувати ракети «Луни», залишалося за радянським командиром на місці¹².

«Ми не вірили, що на Кубі є ядерні боеголовки, — заявив Макнамара за кілька днів по тому. — Не було жодних ознак». Так само був приголомшений і Артур М. Шлезінгер-молодший — колишній спеціальний помічник президента Кеннеді та учасник цієї конференції. Він згадував, що одкровення Грибкова вразили американців. «Неймовірно, — писав Шлезінгер, згадуючи власну реакцію на цю новину. — Раніше я вважав, що ми переоцінили небезпеку кризи, ніби Хрущов, який добре знав про загальну перевагу США в ядерній зброї, а також у звичайних видах озброєння на Карибах, ніколи не ризикнув би почати війну. А тепер нам кажуть, що радянські війська були готові застосувати тактичні ядерні ракети проти сил вторгнення»¹³.

За кілька годин до виступу Грибкова Макнамара розповів аудиторії, що дії трьох головних учасників Карибської кризи «були спотворені дезінформацією, помилками в розрахунках і хибними уявленнями». Але навіть він тоді не усвідомлював глибини тих непорозумінь і хибних уявлень. «Це шокувало. Це означало, що якби США вдалися до вторгнення, якби ракети не вивезли, то з 99-відсотковою ймовірністю це спровокувало б ядерну війну», — заявив Макнамара згодом репортерів¹⁴.